

Met het Woord onder de wapenen

Protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914

Onder redactie van
Els Boon, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp

Jaarboek voor de geschiedenis van het
Nederlands protestantisme na 1800
Jaargang 24

Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council* (FSC*) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

Deze bundel kwam tot stand in samenwerking met

Het Nederlands Instituut
voor Militaire Historie,
Den Haag

de Dienst Protestantse
Geestelijke Verzorging in de
krijgsmacht, Den Haag

ISBN: 978 90 211 7023 7
NUR 686; 700

www.uitgeverijmeinema.nl

Foto omslag: Kerkdienst aan boord van *Hr. Ms. De Zeven Provinciën*, 1961.
(bron: NIMH Beeldbank)

Ontwerp en fotobewerking omslag: Marion Rosendahl

Binnenwerk: Hans Seijlhouwer

© 2016 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Els Boon, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp

Inleiding

Geschiedenis van de protestantse geestelijke verzorging in
de krijgsmacht: een verkenning.....7

David Claus

Variis modis bene fit (Op verschillende wijzen kan het goed
gebeuren)

Ontstaansgeschiedenis van de protestantse geestelijke
verzorging in het leger 1815-1939..... 15

Ids Smedema

‘Opletten en niet in de weg lopen is het enige parool’

Veldpredikers in de meidagen van 1940..... 35

Scott Kannekens

Noodkreten uit Indië

Ds. Koningsberger en de protestantse geestelijke verzorging
tijdens de dekolonisatie van Indonesië..... 53

Wilco Veltkamp (red.), Jur Majoor en Jan Tom Schneider

Versterkt uit de strijd

De protestantse geestelijke verzorging en haar drie eerste
hoofden 1945-1972: A.T.W. de Kluis, J.H. Sillevius Smitt en
A.C.J. van der Poel..... 71

Wilco Veltkamp	
‘Hij had aan geen vlop gedacht...’	
De vlootpredikanten in de Koreaanse wateren 1950-1955	105
Els Boon	
Koude oorlog binnen de protestantse geestelijke verzorging	
De affaire Diekerhof in de jaren 1960.....	121
Klaas Henk Ubels en Wilco Veltkamp	
Beukbergen	
Het protestantse vormingswerk bij de	
krijgsmacht 1945-2000	139
Ko Sent	
Een veilige plek	
Geestelijk verzorgers in Afghanistan	157
Lijst van begrippen en afkortingen.....	177
Register op persoonsnamen.....	181
Personalía van de auteurs.....	185

Inleiding

Geschiedenis van de protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht: een verkenning

Els Boon, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp

‘Mijn grote zorg gaat uit naar militairen die in gevaarlijke omstandigheden hun werk doen. Zij moeten volledig mens kunnen zijn en blijven. [...] Ik bedoel daarmee dat ze hun gevoelens niet wegstoppen, maar die vrij kunnen uiten. In mijn werk als gemeentepredikant bleef mijn zorg voor mensen voornamelijk beperkt tot mijn gemeenteleden. In het leger ben ik er voor iedereen. Dat spreekt mij aan.’¹

‘Mensen die bij Defensie werken, komen terecht in bijzondere omstandigheden die hen niet onberoerd laten. Ik wil er graag voor hen zijn en hen geestelijk bijstaan. Ik sprak onlangs op Vliegbasis Eindhoven met militairen die direct betrokken waren geweest bij de nasleep van de vliegcrash met de MH17. Ze hadden nabestaanden opgevangen, meegeholpen bij de berging van lichamen en lijkkasten gedragen. Dat zijn buitengewoon moeilijke ervaringen die veel vragen oproepen. Vragen over de zin van het leven, over de kwetsbaarheid van het menselijk bestaan, over de dood. Ik luister vooral en zoek met hen naar antwoorden. Mijn uitzending naar Afghanistan was een van de bijzonderste perioden uit mijn leven. Het feit dat je als groep 24 uur per dag met elkaar optrekt, in een oorlogssituatie en in een andere cultuur, schept een hechte band. [...] Ik was er voor de militairen in moeilijke situaties. Dat werd door hen gewaardeerd. Ik heb me nergens zo dominee gevoeld als daar.’²

Deze citaten geven een indruk van de kern van het werk van krijgsmachtspredikanten in de huidige tijd. Zij verrichten hun taken binnen een gemeenschap van militairen, mensen die worden geacht in buitengewone, soms levensbedreigende omstandigheden hun missie te vervullen en, zo nodig, iets te doen dat zij onder normale omstandigheden absoluut niet mogen doen: een medemens doden. De predikan-

ten staan voor iedereen – christenen en niet-christenen – klaar voor diepe zingevingsvragen en praktische morele steun. Een blik op de geschiedenis van de protestantse geestelijke verzorging leert ons dat dit altijd de centrale taak van het krijgsmachtpastoraat is geweest. Waaraan onmiddellijk kan worden toegevoegd dat de betrokken partijen (de zendende kerken, de leiding van de krijgsmacht, de militairen en de predikanten zelf) er door de jaren heen verschillende opvattingen over de taak en plaats van de predikanten op na hebben gehouden.

Zoals David Claus in het openingsartikel beschrijft, gingen al ten tijde van de Republiek predikanten mee tijdens de veldtochten en belegeringen van het Staatse leger. Behalve het verlenen van zielzorg moesten zij vooral de militairen ervan overtuigen dat God aan hun zijde stond. In de negentiende eeuw was de geestelijke zorg vooral een taak van lokale predikanten in de garnizoensplaatsen. Daarnaast kwamen op particulier initiatief militaire tehuizen tot stand, die zich toededen op het organiseren van activiteiten om de militairen weg te houden van zedelijke gevaren. Pas vanaf de mobilisatie van 1914-1918 kreeg de geestelijke verzorging *binnen* de krijgsmacht vaste vorm. Er kwamen predikanten *in* de krijgsmachtorganisatie. Zij droegen een uniform en hadden een militaire rang, maar vielen niet onder de krijgstucht. De meesten waren reservepredikant, die in tijd van nood of oorlog konden worden opgeroepen, zoals bijvoorbeeld in 1939-1940 het geval was. Na de Tweede Wereldoorlog groeide het aantal predikanten in actieve dienst. Eerst als gevolg van de grootschalige inzet van Nederlandse militairen in de dekolonisatieoorlog in Indonesië, vervolgens door de Koude Oorlog, toen de Nederlandse krijgsmacht in een permanente staat van paraatheid verkeerde. Alle jongemannen moesten in beginsel daadwerkelijk voor hun nummer opkomen en de duur van hun 'diensttijd'³ was veel langer dan voor die tijd het geval was geweest. Behalve met de grote levensvragen worstelden vele dienstplichtigen onder meer met verving. Tevens stelden de kernwapens de militairen (en de predikanten!) voor ethische dilemma's. Bij de 'doom' konden zij met hun vragen terecht.⁴

Sinds de Val van de Muur is naast de verdediging van het grondgebied, de bescherming van de internationale rechtsorde een hoofdtaak van de krijgsmacht, die sinds 1996 alleen uit beroepsmilitairen en vrijwillige reservisten bestaat. In dit kader werden en worden voortdurend militairen uitgezonden naar inzetgebieden ver van huis, zoals Cambodja, Bosnië, Irak, Afghanistan en Mali. Tijdens de Koude Oorlog

waren er slechts twee grote uitzendingen, naar Korea (1950-1955) en Libanon (1979-1985). De predikanten hebben tegenwoordig niet alleen een taak richting de militairen, maar ook naar de veteranen en het thuisfront. In 1995 zijn de afzonderlijke protestantse diensten geestelijke verzorging samengevoegd tot één Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging in de krijgsmacht (PGV). Bij de PGV zijn momenteel 45 krijgsmachtpredikanten uit zes kerkverbanden actief. De dienst werkt nauw samen met de rooms-katholieke (opgericht in 1914), de Joodse (1944), de humanistische (1964), de hindoe (2003) en de islamitische geestelijke verzorging (2009). Zij hebben een zelfstandige positie naast de 'zorgketen' van Defensie, die bestaat uit diensten voor geneeskundige, psychische en sociale zorg.

Leger- en vlootpredikanten en later ook luchtmachtpredikanten (tegenwoordig allen aangeduid als krijgsmachtpredikanten) verkeren van oudsher in een bijzondere, soms lastige positie. Zij worden gezonden door hun kerken, waaraan ze voor de inhoud van hun werk verantwoording moeten afleggen. Zij werken evenwel binnen de krijgsmacht en zijn voor het gebruik van middelen en faciliteiten verantwoordingschuldig aan het Ministerie van Defensie, dat hen ook betaalt.⁵ De predikanten hebben mede daardoor verschillende loyaliteiten: tegenover hun kerken, tegenover de krijgsmacht, tegenover de individuele militairen en tegenover God en zichzelf. Dat kan leiden tot praktische problemen en gewetensconflicten. De verschillende 'belanghebbenden' kunnen (zeer) uiteenlopende verwachtingen van de geestelijke verzorging hebben. Zo zagen de Anglicaanse Kerk in Groot-Brittannië, de protestantse kerken in het Duitse keizerrijk en de Rooms-Katholieke Kerk in Frankrijk het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog als een unieke gelegenheid om – elk op hun eigen wijze – hun centrale plaats in de samenleving (weer) op te eisen, waarbij zij de geestelijk verzorgers een cruciale rol hadden toebedacht. Terwijl de militaire leiding in deze landen de geestelijken bovenal beschouwde als belangrijke instrumenten ter handhaving van het moreel. De harde realiteit van de oorlog zorgde er overigens voor dat de meeste geestelijken hun eerste loyaliteit legden bij de individuele militair die bijstand behoefde.⁶ Loyaliteitsconflicten kunnen eveneens ontstaan als de zendende kerk het niet eens is met het beleid van de regering, zoals het geval was ten aanzien van de kernwapenproblematiek. De predikanten stonden toen tussen twee partijen in.

De kerntaken van de predikanten zijn altijd geweest vorming (bijdragen aan de levensoriëntatie van de militair), viering (eredienst, bezinning en gebed) en pastorale zorg. De ‘dominee’ verricht zijn/haar taak altijd te midden van de militairen en is beschikbaar voor de individuele militair. Een luisterend oor voor de soldaat of matroos die op sterven ligt, gewond is, met gewetensvragen worstelt, heimwee heeft of het gewoon even niet ziet zitten. Een praatpaal voor het kaderlid dat zich eenzaam voelt binnen de hiërarchie, tussen de officieren en de soldaten. Steeds vaker ook een klankbord voor de commandant die de verantwoordelijkheid van zijn taak zwaar voelt. De geestelijk verzorger was en is de vertrouwensman(vrouw) voor velen en dat plaatst(e) hem (haar) soms voor lastige morele dilemma’s. Hoe bijvoorbeeld te handelen als een militair in vertrouwen melding maakt van een ernstig vergrijp?

De bestudering van de geschiedenis van de protestantse geestelijke verzorging in de Nederlandse krijgsmacht is er tot nu toe zeer bekaaid van afgekomen. Er zijn enkele bescheiden overzichten,⁷ evenals een korte geschiedenis van de protestantse militaire tehuizen.⁸ Tevens hebben verschillende predikanten hun ervaringen, vaak op zeer leesbare wijze, op schrift gesteld.⁹ Bovendien is er het manuscript van hoofdlegerpredikant A.T.W. de Kluis, een *Fundgrube* voor de organisatorische kant van de geschiedenis in de jaren 1914-1964.¹⁰ Maar wetenschappelijke studies gebaseerd op diepgravend bronnenonderzoek zijn nog niet geschreven. Daarin staat de protestantse geestelijke verzorging overigens niet alleen. Ook de wetenschappelijke historiografie over de rooms-katholieke geestelijke verzorging is een vrijwel braakliggend terrein. Er is alleen een gedegen studie over het katholieke militaire pastoraat in Nederlands-Indië.¹¹ De geschiedenis van de humanistische geestelijke verzorging is reeds op vakkundige wijze in grote lijnen vastgelegd, maar verdient nog grondiger onderzoek.¹²

Deze bundel is bedoeld als een eerste stap naar een meer omvattende bestudering van de geschiedenis van protestantse geestelijke verzorging in de Nederlandse krijgsmacht. David Claus behandelt in het eerste artikel haar ontstaansgeschiedenis en trekt de lijn door tot de mobilisatie in 1939. Ids Smedema zoomt vervolgens in op de veldpredikers tijdens de meidagen van 1940 en laat onder meer zien hoe onvoorbereid zij aan hun werk begonnen en er maar het beste van probeerden te maken. Toen na de oorlog in korte tijd zeer veel militairen

naar Nederlands-Indië gingen, waren de protestantse kerken in Nederland en Indië daar niet op voorbereid. Scott Kannekens beschrijft hoe de hoofdlegerpredikant in Indië, ds. J.C. Koningsberger, trachtte de grote problemen de baas te worden, maar daarin nauwelijks of niet slaagde, vooral omdat in Nederland om verschillende redenen zich te weinig predikanten beschikbaar stelden. Wilco Veltkamp, Jur Majoor en Jan Tom Schneider belichten leven en werk van de markante grondleggers en tevens eerste hoofdpredikanten bij de marine, landmacht en luchtmacht na de oorlog, respectievelijk J.H. Sillevius Smitt, A.T.W. de Kluis en A.C.J. van der Poel. Het waren de beginjaren van de Koude Oorlog en de jaren van wederopbouw en verzuiling. Toen Noord-Korea in juni 1950 met toestemming van Jozef Stalin en Mao Zedong het door het Westen gesteunde Zuid-Korea binnenviel, gingen er op verzoek van de Verenigde Naties troepen naar het oorlogsgebied, waaronder schepen van de Koninklijke Marine. Wilco Veltkamp vertelt over het werk van de vlootpredikanten, de 'vloppen', op deze schepen. Vanaf eind jaren vijftig zorgden kernwapens, de ruggengraat van de NAVO-strategie, voor toenemende ethische verontrusting binnen de krijgsmacht. De synode van de Nederlandse Hervormde Kerk wees deze wapens radicaal af. Dit plaatste de hervormde predikanten in de krijgsmacht voor een groot dilemma: naar wie moesten zij luisteren, naar hun regering of naar de synode van hun kerk? Els Boon legt dit conflict bloot aan de hand van een analyse van de 'affaire Diekerhof', het dispuut rond legerpredikant ds. H.J. Diekerhof, die zich tegen de kernbewapening keerde en daarover binnen en buiten de krijgsmacht de discussie aanging. Het vraagstuk van de kernwapens was ook onderwerp van debat tijdens bijeenkomsten op het vormingscentrum Beukbergen. Dit was (en is) het centrum van het vormingswerk, een vlak na de oorlog ontstane nieuwe loot aan de stam van de geestelijke verzorging. Klaas Henk Ubels en Wilco Veltkamp beschrijven de geschiedenis van dit vernieuwende werk, dat aanvankelijk vooral was bedoeld als een wapen tegen communistische invloeden in de krijgsmacht, maar zich gaandeweg transformeerde tot een middel om militairen zelfstandig te leren nadenken over belangrijke maatschappelijke en levensvraagstukken. De bundel wordt afgesloten met een op persoonlijke ervaringen gebaseerd artikel van Ko Sent over de inzet van geestelijk verzorgers bij de Nederlandse missies in Afghanistan sinds 2002.

Hoewel dit allemaal belangrijke thema's van de geschiedenis van de protestantse geestelijke verzorging zijn, geeft deze bundel verre van een compleet beeld. Diverse onderwerpen komen niet aan de orde en bovendien zijn de meeste artikelen vooral vanuit het gezichtspunt van de predikanten geschreven en minder vanuit die van de andere betrokkenen. En zelfs binnen dit beperkte perspectief kon op basis van het bestudeerde bronnenmateriaal vaak lang niet alles worden achterhaald. Een grote blinde vlek is bijvoorbeeld de rol van de leger- en vlootpredikanten in Nederlands-Indië ten aanzien van geweldsmisdrijven van Nederlandse militairen. Zij wisten hiervan, maar wat deden zij met deze kennis, of: wat moesten zij van hun kerken en de legerleiding met deze kennis doen? Enkele voorbeelden van onderwerpen die niet in deze bundel worden behandeld zijn: de strijd over de geestelijke vorming in het parlement; de verhouding tussen de zendende kerken (kerkelijke gemeenten) en 'hun' predikanten door de tijd heen; de verschuivingen van zwaartepunten van de verschillende loyaliteiten van de predikanten; de ontwikkeling van de visie van de leiding van de krijgsmacht op nut en noodzaak van de geestelijke verzorging; de verschillen en overeenkomsten met de andere diensten van de geestelijke verzorging en hun onderlinge verstandhouding; de verschillen tussen de geestelijke zorg bij vloot, leger en luchtmacht; de grote veranderingen in organisatie en praktijk van de geestelijke verzorging na afloop van de Koude Oorlog; en, niet te vergeten, de 'ontvangst' van de geestelijke verzorging door de militairen. Daarnaast kan een vergelijking met de geschiedenis en ontwikkeling van de geestelijke verzorging in andere landen duidelijk maken op welke punten en in welke mate de zorg in de Nederlandse krijgsmacht daarmee overeenkwam of uiteenliep. Kortom, er is nog veel werk aan de winkel!

Met het Woord onder de wapenen is het resultaat van een samenwerking tussen het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie en de Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging in de krijgsmacht. Een speciaal woord van dank gaat uit naar Erik Asscher, momenteel predikant op de Vliegbasis Leeuwarden, voor zijn waardevolle bijdrage in de eerste fase van het denkproces over de opzet van deze publicatie.

Noten

1. Citaat van ds. J.W. (Mia) van 't Riet, *Reformatorisch Dagblad*, 25 september 2014.
2. Citaat van ds. P. (Piet) van Duijvenboden, *Reformatorisch Dagblad*, 25 september 2014.
3. De juiste term was 'eerste oefening', die tijdens de Koude Oorlog varieerde van veertien maanden tot twee jaar, afhankelijk van de precieze periode en de rang en functie. De diensttijd was de gehele periode, ook na de eerste oefening, waarin iemand kon worden opgeroepen (waarin hij mobilisabel was).
4. In deze bundel worden de termen 'predikant' en 'dominee' door elkaar gebruikt als functiebenaming omdat binnen de krijgsmacht vrijwel uitsluitend werd, en nog steeds wordt, gesproken over 'de dominee'. De benamingen van alles en iedereen binnen de krijgsmacht worden afgekort: 'doom' (dominee), 'aal' (aalmoezenier), 'vlop' (vlootpredikant), 'vlam' (vlootaalmoezenier).
5. Zie o.a.: G.L. Born, 'Geestelijke verzorging: dichtbij, adequaat en doelmatig' in: *Militaire Spectator*, jaargang 167 (1998) 617-623.
6. A.J. Takken, *Churches, Chaplains and the Great War* (Utrecht dissertatie 2015).
7. B.A. Bos, *Vierhonderd jaar legerpredikant* (s.l. 1952); L.A.M. Goossens, *Geestelijke verzorging Koninklijke Landmacht: ontstaan en eerste ontwikkeling* (s.l. s.a.); C. van Wingerden, *Krijgsmachtpastoraat in Nederland: ontstaan, doelstelling, problemen* (Tilburg doctoraalscriptie 1985); C.J.M. Bemelmans e.a., *Met mensen in zee. 75 jaar paters en dominees bij de marine. Geestelijke verzorging in fragmenten* (Themanummer *In de peiling*, Jaargang 22, mei 1996).
8. K.A. Koopman en C.M. van der Mast (red.), *De geschiedenis: gedenkboek PMT 1874-1989: 115 jaar Protestantse Militaire Tehuizen* (Utrecht 1989).
9. O.a.: Martin Brink, Jan de Vries en Egbert Wolleswinkel, *Veldprediker in mobilisatietijd. Dagboek van dominee J.G. Knottnerus, Grebbelinie 1939-1940* (Renswoude s.a.); H.J. Dierkerhof, *Een vuile verrader. Krijgsmacht en kerk onderweg bekeken* (Utrecht 1966); J. van Dorp, *Het licht achter den muur* (Amsterdam 1956); A.T.W. de Kluis, *De pastorie van Mühlberg* (Den Haag s.a.); A. Dubois, *Van schaduwen en licht. Herinneringen van een veldprediker* (s.l. 1940); N.J.A. van Exel en Joh. Gerritsen Jr., *Ons werk op de Grebbe* (s.l. 1940); J.C. Hamel, *Soldatendominee* (Den Haag 1948); R. van Hoogstraten, *Als steeds uw Samuël, brieven van ds. S.A. van Hoogstraten op Java 1927-1945* (Zoetermeer 2001); N.B. Knoppers en A.J.C. van der Poel, *Hemelpiloot* (Nijkerk 1955); Ph.P. Meerburg, *Legerpredikant in Korea* (Wageningen s.a.); J.C. Koningsberger en H. Fonteyn, *Met de Stoottroepen naar Indië. Dagboeknotities van veldprediker J.C. Koningsberger* (Den Haag 2009); C. Mak, *Een halve eeuw dienst* (Hardegarijp 1977); J.J. Poort, *Soldatendominee* (Utrecht s.a.); J.J. Poort, *In dit teken...! Verhalen van een legerpredikant* (Dordrecht 1967); J.H. Sillevius Smitt, *Met onze mariniers naar Indië* (Amsterdam 1947); G. Venema, *Kaleidoscoop. Beelden uit mijn particulier en 40-jarig ambtelijk leven* (Amsterdam s.a.).
10. Nederlands Instituut voor Militaire Geschiedenis, toegangscode 506 (collectie-De Kluis), inv.nr. 1-42, 'Herleefd verleden. Een halve eeuw protestants-geestelijke verzorging in de Nederlandse strijdkrachten 1914-1964'.

11. A.J. Donckers, *God bij het leger in de kolonie. Een geschiedenis van het pastoraat als geestelijke verzorging in Nederlands-Indië, 1807-1950* (Budel 2004).
12. J. Brabers, *Van pioniers tot professionals. De dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de krijgsmacht (1964-2004)* (Utrecht 2006).